

Wojenny wrzesień 1939 roku w powiecie przasnyskim¹

Przez cały okres dwudziestolecia Polski międzywojennej powiat przasnyski wchodził w skład województwa warszawskiego. Powierzchnia wynosiła 1410,3 km² ludność zaś liczyła 69 118 mieszkańców. W skład powiatu wchodziło w 1939 roku dwa miasta (Przasnysz i Chorzele) oraz dziesięć gmin wiejskich Baranowo, Chojnowo, Duczymin, Dzierzgowo, Janowo, Jednorozec, Karwacz, Krzynowłoga Wielka, Krzynowłoga Mała i Zaręby².

U schyłku lat trzydziestych mieszkańcy powiatu przasnyskiego coraz częściej mówili o gorącej sytuacji politycznej na arenie międzynarodowej. We wspomnieniach Bolesław Białczak napisał: „Społeczeństwo tutejsze grozę wojny czuło już w marcu 1939 roku, od czasu zajęcia Czechosłowacji przez Hitlera. Wiosną niektórzy rezerwiści zostali powołani do wojska”³. Tymczasem dla podtrzymania nastrojów patriotycznych i morale ludności, władze rozpowszechniały wiadomości o mocarstwowości Polski, o jej potędze wojskowej oraz o rzekomej słabości niemieckiej armii. Jednak niepokój targał ludźmi, co do tego czy jesteśmy na tyle silni, aby zmierzyć się z potęgą niemiecką. Ten niepokój był jednak głęboko skrywany. Obawiano się pomówienia o defetyzm i brak patriotyzmu⁴ oraz po prostu wierzono władzom, gdyż wydawało się to w okresie powszechnej mobilizacji narodu za najrozsądniejsze wyjście.

Wzruszała ofiarność osób z różnych środowisk, co obserwowano m.in. przy zbiórkach na cele obronne. Ludność powiatu, udzieliła poparcia dla pożyczki narodowej na Fundusz Obrony Narodowej (FON), Ligę Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (LOPP)⁵. Organizowano rozliczne zbiórki pieniędzy m.in. na ścigacz mazowiecki, na eskadrę samolotów, na maski przeciwgazowe, części uzbrojenia⁶. Ofiarność mieszkańców wsi powiatu wyrażała się bezinteresowną pomocą przy kopaniu rowów strzeleckich, przeciwczołgowych, budowie zapór wodnych, a także oddawania swoich zbiorów na rzecz wojska. Liczne karawany chłopskich wozów ze zbożem i

¹ Artykuł zamieszczony w publikacji „Wydarzenia roku 1939 i 1989 na Mazowszu Północno-Wschodnim”. Studia nad historią regionalną, pod red. Janusza Gołoty, Ostrołęka 2009, s. 37-50.

² Podział administracyjny Państwa na województwa, powiaty, gminy wiejskie i gminy miejskie, oprac. przez W. Konkolniaka, Warszawa 1933, s.v. powiat przasnyski; R. Waleszczak, Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866-1939, Przasnysz 1999, s. 280.

³ B. Białczak, s. 33 (mps w zbiorach autora).

⁴ R. Juszkiewicz, Działania wojenne na Ziemi Przasnyskiej (mps MH w Przasnyszu), s. 34

⁵ „Kurier Mazowiecki” nr 95 z 26 IV 1939 r.

⁶ „Kurier Mazowiecki” nr 95 z 12 VI 1939 r.

sianem, ciągnęły w miesiącach lipcu i sierpniu do magazynów wojskowych (m.in. do Opinogóry)⁷.

Organizowano ćwiczenia. Najwięcej zapалу wykazywała młodzież, zwłaszcza zorganizowana, byli to: harcerze, członkowie „Strzelca”, Przysposobienia Wojskowego i Przysposobienia Wojskowego Kobiet, Polskiego Czerwonego Krzyża. Organizacje te zapoznawały ludność cywilną z podstawowymi zasadami samoobrony przed atakami lotniczo-gazowymi, ćwiczone pełnienie służb: alarmowej, łączności, przeciwpożarowej i ratowniczo-sanitarnej⁸. Aktywiści i kierownicy poszczególnych organizacji, byli powoływani na kursy szkoleniowe⁹.

30 sierpnia 1939 roku ogromne poruszenie wywołało wywieszenie plakatów ogłaszających powszechną mobilizację. 1 września poranny dziennik radiowy podał wiadomość o rozpoczęciu wojny przez Niemcy. Następnego dnia ludność jeszcze gromadziła się przy odbiornikach radiowych oraz słupach i murach, gdzie rozklejano odezwy i rozkazy Prezydenta Rzeczypospolitej i Wodza Naczelnego.

Wybuch wojny w powiecie przasnyskim graniczącym z Prusami Wschodnimi, poprzedziły prowokacje niemieckie, incydenty graniczne i walka wywiadów. Niemcy dopuszczali się na granicy wielu prowokacji z bronią w rękę, strzelając do Polskiej Straży Granicznej, żołnierzy jak i cywilów¹⁰. Bojówki w mundurach niemieckich, bądź mundurach polskich, przekraczały wtedy niejednokrotnie granice Polski¹¹. Ostatnie tygodnie, a szczególnie ostatnie dni obfitowały w prowokacje w pasie przygranicznym¹². M.in. 31 sierpnia wieczorem grupa dywersantów w ilości około 20 osób ubranych w polskie mundury, usiłowała zaskoczyć placówkę Straży Granicznej w Chorzelach¹³.

Do charakterystycznych elementów walki wywiadów polskiego i niemieckiego, toczonej od lat¹⁴ na pograniczu, należało wprowadzenie do miejscowej polskiej społeczności - Niemców, nazywanych często przez historyków „V kolumną”¹⁵.

Poza przygotowaniem wojskowymi, czynione były również przygotowania, do zorganizowania dywersji na tych terenach okupowanych przez Niemców¹⁶. Ośrodek kierowniczy do synchronizacji tego rodzaju działalności, utworzono w Warszawie latem 1938 r., pod nazwą

⁷ Relacja S. Biańczaka i J. Tabaki.

⁸ Por. Z. Koszyła, Wrzesień 1939 roku na Białostoczczyźnie, Warszawa 1976, ss. 57, 59; T. Królikiewicz, Z dziejów Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, WPH nr 1 z 1969 roku, s. 340; R. Juskiewicz, Obrona Pułtuska i 13. Pułk Piechoty w wojnie 1939 roku, Mława [b.r.w], s. 40.

⁹ R. Juskiewicz, Obrona Pułtuska i 13. Pułk Piechoty w wojnie 1939 roku, Mława [b.r.w], s. 40-41.

¹⁰ R. Juskiewicz, Wrzesień 1939 r. na Mazowszu Północnym, Ciechanów 1987, s. 52.

¹¹ Ibidem, s. 53.

¹² „Przasnyska Niezależna” 1989, nr 1 z 24 XII, s. 11; A. Drwęcki, Hitlerowska eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w byłym powiecie przasnyskim, Ostrołęka 1990, s. 17; R. Waleczczak, Chorzele. Zarys dziejów, Białystok 1992, s. 257.

¹³ R. Juskiewicz, Wrzesień 1939..., s. 54.

¹⁴ W. Kozaczuk. Bitwa o tajemnicę, Warszawa 1975, s. 443; R. Juskiewicz, Wrzesień 1939..., s. 40.

¹⁵ R. Juskiewicz 1939..., s. 41.

¹⁶ J. Majka, Kartki z historii i tradycji Związku Harcerstwa polskiego, Warszawa 1971, s. 90; Harcerki 1939-1945, Warszawa 1983, s. 27; R. Juskiewicz, Obrona Pułtuska i 13 Pułk Piechoty w wojnie 1939 roku, Mława [b.r.w], s. 45.

K7¹⁷. Do zadań organizacji należała działalność sabotażowo-dywersyjna na zapleczu wroga w pasie granicznym, po rozpoczęciu operacji wojennych. Zadania te były dopasowane do planów obrony Mazowsza przez Armię „Modlin”. Szefem dywersyjnej organizacji na północnym Mazowszu, został ppłk Witalis Jakub Chmura.

Na członków organizacji starano się powołać osoby, które nie wyróżniały się ani stanowiskiem, ani zbyt dużą aktywnością w czasie pokoju, chociaż były pewne wyjątki w tym zakresie. Wychodzono ze słusznego założenia, że bardziej reprezentatywni działacze społeczni, polityczni lub funkcjonariusze państwowi, mogą być po zajęciu tych terenów przez wojska niemieckie, natychmiast aresztowani. W organizacji tej było wielu strażników ze Straży Granicznej, nauczycieli, księży, chłopów, b. legionistów, peowiaków, harcerzy i urzędników. Każdy z przyjmowanych do organizacji składał przysięgę i otrzymywał pseudonim. Na kursach uczono przyszłych dywersantów taktyki patroli dywersyjnych, budowy i sposobów użycia przyrządów do niszczenia ważnych obiektów, posługiwania się uproszczonymi szyframi i kodami, umownymi znakami w terenie. Przewidywanymi obiektami do zniszczeń miały być linie kolejowe i mosty, wieże ciśnienia, elektrownie i transformatory, parowozy, samochody, czołgi i samoloty na lotniskach oraz miejsce postoju dowództw nieprzyjacielskich.

W powiecie przasnyskim należało do organizacji po kilka osób z każdej gminy. Gmina Zaręby: Ignacy Tański, Wawrzyniec Zisk, Wawrzyniec Grabowski, Aleksander Pałasz, strażnik Fibus ze Straży Granicznej w Zarębach¹⁸, Waclaw Bazylak, Teofil Rybiński, Franciszek Żabka, Franciszek Bączek, Jan Żokowski, Franciszek Suchanecki i Stanisław Olber¹⁹. Gmina Jednorzec: Czesław Marciniak ps. „Bystry”, nauczyciel Wardak, Piotr Prusik z Rypina (gmina Baranowo). Z gminy Czernice Borowe należeli: rolnik Piotr Modzelewski ps. „Kruk”, Julian Granozewski oraz nauczycielka Borkowska. Z Przasnysza należeli do organizacji Aleksander Napiórkowski ps. „Olek”, Edmund Dąbrowski, Eugeniusz Długokęcki, Bronisław Królicki i Bernard Iwasiewicz ps. „Kazik” lub „Bartek”. Dowódcą tej grupy był Aleksander Napiórkowski. Do drugiej grupy dywersyjnej z Przasnysza należeli Waclaw Dudziński - kierownik elektrowni miejskiej, Piotr Komorowski - mechanik tejże elektrowni oraz Jan Karczewski - dróżnik. Dowódcą grupy był Waclaw Dudziński. Z gminy Krzynowłoga Mała: - Jan Olkowski i Adam Kuczborski. Z Janowa - sekretarz gminy Kacprzycki, Piotr Płoski, urzędnik pocztowy Purzycki, oraz Tadeusz Zawadzki.

W Baranowie istniały dwie grupy dywersyjne, na czele jednej a nich stał wójt tej gminy Józef Mydło, a na czele drugiej proboszcz ks. Jan Trzaskoma. Członkami byli między innymi

¹⁷ W skład Komitetu wchodziło 3 oficerów sztabowych z majorem Edmundem Charaszkiwiczem, oficerem II Oddziału Sztabu Głównego na czele, oraz 3 wysokich urzędników MSZ. Szefem całego zespołu był Wiktor Tomir Drymmer.

¹⁸ R. Juskiewicz, Działania wojenne na Ziemi Przasnyskiej s. 25 (mps MH w Przasnyszu)

¹⁹ Ibidem.

Bolesław Białczak, Sitarek – weterynarz, Bielicki, Jan Kajzer, Aleksander Deptuła z Rupina, Stefan Broniarek z Dłutówki i Tabaka z Cierpiąt²⁰. W Chorzelach do K7 należeli: Stefan Kozłowski (burmistrz) - jako dowódca, a z nim Bronisław Korzeniakow (kierownik szkoły), nauczyciele: Stanisław Komosiński, Wawrzyniec Kobiela, Edward (Bernard) Szczepkowski (właściciel księgarni) i rolnik Władysław Krawczyk.

Kurs szkoleniowy zorganizowano na przełomie lipca i sierpnia w majątku Karwacz w pobliżu Przasnysza. Oprócz wykładów, odbywano ćwiczenia praktyczne z dywersji, strzelanie i rzuty granatem²¹.

Prace nad planami obrony północnego Mazowsza zostały rozpoczęte 25 marca 1939 r. powołaniem załączka sztabu Armii „Modlin”. Na dowódcę wyznaczono gen. Emila Przedzrymirskiego-Krukowicza. Zadania, jakie otrzymał gen. Przedzrymirski od Naczelnego Wodza, to obrona przed atakiem w kierunku na Warszawę. Siły polskie wyznaczone do obrony północnego Mazowsza, zgrupowane w związku operacyjnym Armii „Modlin”²², liczyły zaledwie 45 tys. żołnierzy. Armia „Modlin” utworzona 23 marca 1939 r., miała bronić w oparciu o pozycję mławską kierunku na Warszawę.

Przeciwnikiem Armii „Modlin” była 3. Armia Polowa zgrupowana w Prusach Wschodnich, dowodzona przez generała artylerii Georga von Kichlera, liczyła 360 tys. ludzi. Miała za zadanie nacierać trzonem swoich sił na kierunku Mława - Ciechanów - Wyszaków, zmierzając do celu głównego - opanowania stolicy.

25 sierpnia Sztab Główny wydał rozkaz koncentracji dla wielu armii. Mazowiecka Brygada Kawalerii ze składu Armii „Modlin” miała być podciągnięta w okolice Krzynowłogi Małej. Liczyła ogółem 6042 żołnierzy i stanowiła jedną z elitarnych jednostek ówczesnego Wojska Polskiego²³. Zadaniem Mazowieckiej BK było przesunięcie się do rejonu Krzynowłoga Mała z zadaniem osłony wschodniego skrzydła armii i rozpoznania na Nidzicę - Muszaki i Wielbark²⁴.

²⁰ Ibidem.

²¹ R. Juskiewicz, Wrzesień 1939..., s. 117.

²² Polskie Siły Zbrojne - praca zbiorowa; H. Wielecki, Wojsko Polskie 1918 - 1939. Organizacja i odznaki kawalerii; W. Stachiewicz, Wierności dochować żołnierskiej; Encyklopedia II wojny światowej - praca zbiorowa; T. Jurga, Obrona Polski 1939; Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej, tom I - praca zbiorowa. Skład Armii „Modlin” (na dzień 1 września 1939 roku) był następujący: dowództwo - dca gen. bryg. Emil Krukowicz-Przedzrymirski, szef sztabu płk dypl. Stanisław Grodzki. 8. Modlińska DP (d-ca płk dypl. T. Furgalski), 20. Baranowicka DP (d-ca płk dypl. W. Liszka-Lawicz), Mazowiecka BK (d-ca płk dypl. J. Karcz), Nowogrodzka BK (d-ca gen. bryg. W. Anders), Załoga „Modlin” (d-ca płk W. Młodzianowski), Zgrupowanie „Płock” (d-ca mjr F. Żebrowski), Zgrupowanie „Wyszogród” (d-ca nieznany), Zgrupowanie „Zegrze” (d-ca płk dypl. J. Horszowski), Zgrupowanie „Pułtusk” (d-ca mjr K. Mazur), Zgrupowanie „Różan” (d-ca ppłk C. Rzedzicki).

²³ Jej dowódcą był płk. dypl. Jan Karcz. W skład Mazowieckiej BK wchodziły 3 pułki kawalerii: 1. Pułk Szwoleżerów im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (dowódca płk dypl. Janusz Albrecht), 7. Pułk Ułanów Lubelskich im. generała Kazimierza Sosnkowskiego (dowódca ppłk Marian Skrzynecki) oraz wspomniany już 11. Pułk Ułanów Legionowych, 1. Dywizjon Artylerii Konnej im. generała Józefa Bema, 2. szwadron pionierów, szwadron łączności, pluton żandarmerii, kolumna taborowa. W okresie mobilizacji miały jeszcze dojść: 11. dywizjon pancerny, 1. szwadron kolarzy, 3. batalion strzelców. Razem siły Mazowieckiej Brygady Kawalerii wraz z przydzielonymi oddziałami można szacować na około 7500-8000 ludzi.

²⁴ R. Juskiewicz, Wrzesień 1939 na Północnym Mazowszu, Ciechanów 1987, 87-90; idem, Bitwa po Mławą...; Mazowsze Mławskie w walce, Warszawa 1978, s. 45; R. Walezczak, Chorzele..., s. 257.

Siły przeciwnika w pasie ugrupowania Mazowieckiej BK były niewspółmiernie większe. Stanowił je Korpus gen. Alberta Wodriga w składzie 1. DP i 12. DP²⁵.

Faktyczne forsowanie granicy państwa polskiego przez niemieckie oddziały na odcinku Janowo-Chorzele, bronionej przez garstkę Straży Granicznej i nieliczne oddziały Mazowieckiej BK, rozpoczęło się około godziny 4.00. Wówczas też padły pierwsze strzały artylerii nieprzyjaciela na Chorzele. Natychmiast saperzy polscy rozpoczęli wysadzanie mostów nadgranicznych na Orzycu i Ulatówce, niszcząc także obiekt w Chorzelach²⁶. Placówka Straży Granicznej w Chorzelach została opuszczona około godziny 5.00, a samo miasto oddziały wojska niemieckie zajęły tuż po godzinie 6.00.

Okoliczne drogi od samego rana 1 września były zapchane uciekinierami, szczególnie w kierunku na Przasnysz i Krasnosielc. Nad powiatem, przelatywały duże ilości samolotów bombowych i szturmowców nurkujących. Przez pierwsze trzy dni wojny przez teren gmin: Baranowo, Chorzele i Jednorozec przemieszczały się liczne oddziały Dywizji Pancerniej „Kempf”. Trwała psychoza wojny. Zauważono nieliczne tylko loty maszyn z biało-czerwona szachownicą oraz działania jednego z patroli K7²⁷.

Bitwa pod Mławą trwająca około 80 godzin, w której chlubny udział wzięła Mazowiecka BK, należy do największych walk w kampanii wrześniowej 1939 roku.

Rządy okupanta niemieckiego w powiecie przasnyskim rozpoczęły się już pierwszego dnia wojny. Na mocy dekretu Hitlera z 8 października część terytoriów zdobytych została bezpośrednio wcielona do Rzeszy. Utworzono między innymi Regierungsbezirk Zichenau - Rejencję Ciechanowską w prowincji Süd-Ostpreussen (Prusy Południowo-Wschodnie). Tym samym były powiat przasnyski wszedł w skład nowych jednostek zaborczej administracji. Niemcy pozostawili dawny podział na powiaty, zmieniając nazwę miasta Przasnysza na Praschnitz. Utrzymano również obszary przedwojennych gmin (Amtsbezirk). W powiecie naczelną władzę sprawował landrat (Der Landrat des Kreises Praschnitz), w miastach burmistrz (Bürgermeister), w gminach wiejskich Amtskommissar, a we wsiach powoływano sołtysów lub także podsołtysów. Celem utrzymania pełnej kontroli nad ludnością wcielonych terenów wprowadzono szeroko rozbudowany aparat policyjny - Sicherheitspolizei-Sipo (policja bezpieczeństwa) i Ordnungspolizei (policja porządkowa).

²⁵ S. Jellenta, Siły niemieckie na polskim froncie północnym, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 2 z 1961, s. 277-291.

²⁶ R. Waleszczak, Chorzele..., s. 261.

²⁷ Ibidem, s. 263.